

Η ηθική διαπαιδαγώγηση των αγοριών και κοριτσιών τον 19^ο και αρχές 20^ο αιώνα μέσα από εγχειρίδια Ηθικής και Παιδαγωγικά κείμενα: μία πρώτη προσέγγιση

Ευστράτιος Βαχάρογλου*

I. Εισαγωγικά

Η ηθική διάσταση της παιδείας αποτελεί έναν βασικό άξονα προβληματισμού στη σύγχρονη εκπαίδευση. Στα εγχειρίδια Φιλοσοφίας της Παιδείας αφιερώνονται ολόκληρες ενότητες για την ηθική αγωγή και μόρφωση των νέων.¹ Στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής επίσης, ένας σημαντικός άξονας σχετίζεται με θέματα ηθικής.² Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος, σε θέματα ηθικής και εκπαίδευσης καταγράφεται με την κυκλοφορία ειδικών περιοδικών όπου θίγονται σύγχρονες διαστάσεις του σχετικού προβληματισμού.³ Η προσέγγιση της θεωρίας της Ηθικής και η εφαρμογή της στην εκπαιδευτική πράξη κατά τον 19^ο και αρχές 20^{ού} αιώνα δίνει απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα σχετικά με την εξέλιξη της θεωρίας της ηθικής στην εκπαίδευση των μαθητών και μαθητριών. Σημαντικό ζήτημα που χρειάζεται διερεύνηση αποτελούν οι διαφορετικές επιδιώξεις ως προς την ηθική διαπαιδαγώγηση των αγοριών και των κοριτσιών την εποχή εκείνη που εναρμονίζονται με την επικρατούσα αντίληψη για τα διαφορετικά χαρακτηριστικά και τον απόλυτα διαχωρισμένο κοινωνικό ρόλο των δύο φύλων. Η διαφοροποίηση αυτή της ηθικής διάστασης της εκπαίδευσης των αγοριών και των κοριτσιών χαρακτηρίζει τόσο το Ελληνικό Κράτος, όσο και τον έξω ελληνισμό. Μελετάται ο κατάλογος αρετών της εποχής και το θέμα της δικαιολόγησης της αρετής και των ηθικών συμπεριφορών μέσα από την θρησκευτική ή την κοσμική διάσταση. Η διαμόρφωση, ανάπτυξη και αποκρυστάλλωση της έννοιας της Ηθικής και η σύνδεσή της με την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικο-οικονομικό, ιστορικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της κάθε περιόδου, συνδέεται, οπωσδήποτε, άμεσα με την έκδοση των εγχειριδίων αυτών στα οποία καταγράφεται η σχετική συζήτηση και αποτυπώνεται ο προβληματισμός των λογίων και εκπαιδευτικών.⁴ Ως προς τον χρόνο, θα μας απασχολήσουν οι αιώνες 19^{ος} και αρχές 20^{ού}, περίοδος ιδιαίτερη δύσκολη, διότι έχουμε τη μετάβαση από την οθωμανική κυβέρνηση στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, ενώ αρχίζει να συστηματοποιείται και η γυναικεία εκπαίδευση. Την περίοδο αυτή οι βαθμίδες εκπαίδευσης που θα μας απασχολήσουν αφορούν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση-Δημοτικά σχολεία-και την μέση εκπαίδευση δηλαδή τα Ελληνικά σχολεία και τα Γυμνάσια, αλλά και τα Παρθεναγωγεία όπου διδάσκονται οι μαθητές και οι μαθήτριες το μάθημα της Ηθικής. Επίσης μελετούμε εγχειρίδια Παιδαγωγικής που διδάσκονται στο Διδασκαλείο Αθηνών οι μελλοντικοί διδάσκαλοι και διδασκάλισσες. Η μέθοδος που ακολουθείται είναι η ιστορική-ερμηνευτική και ως προς τα δύο της επίπεδα: α) το *συστηματικό ιστορικό – ιστοριογραφικό*: καταγράφονται και παρουσιάζονται τα βασικά κείμενα Ηθικής καθώς και Παιδαγωγικά κείμενα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ού} αιώνα, και β) το *αναλυτικό – ερμηνευτικό*: αναλύονται και ερμηνεύονται τα συγκεκριμένα κείμενα με βάση τα ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά και εκπαιδευτικά συμφραζόμενα.

* Ευστράτιος Βαχάρογλου, Μεταδιδάκτωρ ερευνητής Φιλοσοφικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Καθηγητής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

¹ (Καζεπίδης 1998. Πολυχρονόπουλος 1992. Καραφύλλης 1999)

² (Pring, 195- 203. Manen 2005, 219 - 227)

³ (Goodman, 103 - 115. Barrow, 3-13. Furtow 2005)

⁴ (Δαλακούρα 2008, 267)

II. Η έννοια της ηθικής όπως διαμορφώνεται στον ελληνικό χώρο το 19^ο αιώνα - Θεωρητικό πλαίσιο και σημαντικοί εκπρόσωποι των εκδόσεων που σχετίζονται με την Ηθική (19^{ος} αιώνας)

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα τα προβλήματα της εκπαίδευσης έπειτα και από τις επιδράσεις της Δύσης περνούν σε πρώτο πλάνο. Τα χρόνια που ακολουθούν ανάμεσα στην αρχή και στο τέλος του Αγώνα προκαλούν βαθιά τομή στην πνευματική ανάπτυξη της χώρας. Η νέα αυτή περίοδος και οι τάσεις των νέων αποτυπώνονται κυρίως στα εγχειρίδια της Ηθικής με στροφή προς την έννοια του χρηστού πολίτη και της συμμετοχής του στα κοινά και τον δημόσιο βίο. Τον 18^ο αιώνα ο όρος Χρηστοθήθεια, αποτελεί μία έννοια οικεία με όχι αυστηρά οριοθετημένο περιεχόμενο, που δηλώνει την καλή συμπεριφορά. Η Χρηστοθήθεια ειδικότερα του Αντώνιου Βυζαντίου χρησιμοποιήθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο του οποίου η διδασκαλία εξυπηρετούσε δύο σκοπούς: την «διακόσμησιν των ηθών των νέων» όπως αναφέρει και ο τίτλος της αλλά και η εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, στην οποία ήταν γραμμένο το κείμενο. Αποτελεί την πρώτη ουσιαστικά κοσμική Χρηστοθήθεια που διδάσκονται τα ελληνόπουλα έπειτα από τα παραινετικά κείμενα και τη Χρηστοθήθεια με θεολογικό περιεχόμενο που τυπώνονταν έως την περίοδο αυτή. Η ιδέα της ευδαιμονίας στη μέλλουσα ζωή περνά σε δεύτερη μοίρα στις συνειδήσεις της εποχής, μετατοπιζόμενη από την θέληση για επίγεια ευτυχία. Εδώ αξίζει να τονίσουμε τη διαφορετικότητα της ηθικής σκέψης την περίοδο αυτή ιδιαίτερα επηρεασμένη από τις ουμανιστικές απόψεις του Διαφωτισμού.

Το 1810 κυκλοφορεί ένα πολύ σημαντικό έργο του Διονυσίου Πύρρου με τίτλο: «*Χειραγωγία των παιδων, ήτοι Πραγματεία Στοιχειώδης περί χρεών του Ανθρώπου*» που αποτελεί μετάφραση έργου του Φραγκίσκου Σοαύιου (1743-1806). Ακολουθούν πολλές επανεκδόσεις του έργου αυτού, στο οποίο περιέχονται κεφάλαια με αντικείμενο «τα φυσικά και ηθικά αυτού» (του ανθρώπου) χρέη, τα οποία αυτός έχει προς τον Θεό, προς τον εαυτό του, προς την πατρίδα του. Οι αρετές εμφανίζονται συχνά με τη μορφή καθηκόντων, τα οποία ιεραρχούνται ανάλογα με τον αποδέκτη που μπορεί να είναι ο Θεός, ο εαυτός, οι γονείς και λοιπά. Η ηθική παισιώνει τη χρηστοθήθεια. Αξίζει να αναφέρουμε δύο τάσεις: «αρετή της ψυχής»-ηθική παραδοσιακού τύπου χριστιανικού και αρετή του πολίτη.

Ο Νεόφυτος Δούκας⁵, αν και δεν έκανε ιδιαίτερες σπουδές στη Θεολογία, εντούτοις επιχείρησε να συγγράψει εγχειρίδιο Ηθικής για τις ανάγκες των μαθητών της Ηγεμονικής Ακαδημίας Βουκουρεστίου.⁶ Το εγχειρίδιο αυτό, σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο ίδιος αν και γράφτηκε το 1818, εκδόθηκε το 1834 στην Αίγινα για τις ανάγκες των ελλήνων μαθητών με τον τίτλο: «*Τετρακτύς ήτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική και Ηθική*». Ο συγγραφέας για τη συγγραφή του εγχειριδίου ακολουθεί τη μέθοδο, όπως ο ίδιος ομολογεί, τριών προγενεστέρων διδασκάλων, του J. G. Heineccius, του Ευγ. Βούλγαρη και του Fr. Soave. Το εγχειρίδιο της Ηθικής του Ν. Δούκα περιλαμβάνει και στοιχεία Ψυχολογίας, Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας, όπως συνέβαινε σε παρόμοια συγγράμματα της εποχής του. Στο πρώτο μέρος της Ηθικής ο Ν. Δούκας ορίζει την έννοια της Ηθικής ως εξής: «*Εστι τοίνυν Ηθική επιστήμη προς το άκρον αγαθόν, και την ενυπάρχουσαν αυτό ευδαιμονίαν προοδοποιούσα, και επί την απόλαυσιν αυτού αφικέσθαι προάγουσα*».⁷ Ο συγγραφέας διευκρινίζει, επίσης, τι είναι «άκρον αγαθόν» και τι «ευδαιμονία», διότι οι δύο έννοιες συνδέονται άμεσα μεταξύ τους.

⁵ Ο Ν. Δούκας είναι κληρικός, λόγιος, παιδαγωγός και διδάσκαλος του Γένους. (Αθανασιάδης 1858. Κούκκου, 271-278. Σκουβαράς, 257-270)

⁶ (Δούκας 1834, 322)

⁷ (Δούκας 1834, 245)

Στο δεύτερο μέρος ο Ν. Δούκας έρχεται να καταδείξει ότι με την αρετή επιτυγχάνεται η καθαίρεση της αμαρτίας, που εμποδίζει τον άνθρωπο να «κοινωνήσει» καλύτερα με τον Θεό και τον συνάνθρωπό του.⁸ Στον επίλογο ο Ν. Δούκας περιλαμβάνει τα κύρια σημεία της Ηθικής του και απευθύνεται προς τον Θεό, ο οποίος προσφέρει όλα τα μέσα στον άνθρωπο για την απόλαυση των αιώνιων αγαθών. Πρώτιστο ρόλο στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών έχουν οι γονείς και έπονται οι δάσκαλοι. Γενική αρχή της διαπαιδαγώγησης θα πρέπει να είναι η καλλιέργεια των ηθών. Ευσέβεια, αρετή και παιδεία είναι ο δρόμος μέσω του οποίου ο άνθρωπος οδηγείται προς την τελειότητα.⁹

Η ευρύτατη κυκλοφορία «Χρηστοηθειών», τα ονόματα των συγγραφέων-μεταφραστών, τις μεταφράσεις κυρίως από εκδόσεις γερμανικές και γαλλικές, τις επανειλημμένες εκδόσεις και τη συνεχή παρουσία μέρους των *Χρηστοηθειών* σε εκδόσεις που χρησιμοποιούνται ευρύτατα στα ελληνικά σχολεία την περίοδο αυτή, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στην ελληνική εκπαίδευση δίνεται, κατά την περίοδο αυτή, ιδιαίτερη έμφαση στη διδασκαλία συμπεριφορών (“Κανόνες χρηστοηθείας”, “Κανόνες πολιτισμού”). Σημαντικό στόχο της εκπαίδευσης αποτελεί η διαμόρφωση ενός συστήματος με πρότυπα συμπεριφοράς που είχε σχέση: α) με τις λειτουργίες και τις τεχνικές του σώματος, β) τον περιορισμό των παρορμήσεων του ατόμου, τον συγκινησιακό έλεγχο, γ) τη διαμόρφωση του χαρακτήρα / καθήκοντα, χρέη του ατόμου απέναντι στον εαυτό του, στο συνάνθρωπο, στην κοινωνία.¹⁰

Μέσα στο ευρύτερο αυτό θεωρητικό πλαίσιο του 18ου αιώνα, όπου είναι σαφής η κυριαρχία της “Χρηστοηθείας”, εμφανίζονται και οι πρώτες “Παιδαγωγίες” που περιέχουν στο πρώτο στάδιο, σε μεγάλο βαθμό, “νουθεσίες” για την ανατροφή των παιδιών και “κανόνες” για τη συμπεριφορά τους στην οικογένεια, το σχολείο και την κοινωνία, με βάση τη διδασκαλία της γλώσσας. Πρόκειται για τα έργα: Ι. Μοισιόδαξ, *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*, Βενετία 1779, και Γ. Καλλονάς, *Παιδαγωγία περιέχουσα πάνυ ωφελίμους νουθεσίας και οίον δη κανόνας περί του πως δει ανατρέφεσθαι τα παιδιά*, Βιέννη 1800. Οι κατευθυντήριες αρχές της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας απηχούν πλέον φανερά την επιδίωξη του εκσυγχρονισμού και της χρησιμότητας της παιδείας κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Κατά τον Ιώσηπο Μοισιόδακα, στόχος της “Παιδαγωγίας προσδιορίζεται αρχικά «το ήθος των παιδιών» και δευτερευόντως «η αντίληψις των μαθημάτων».¹¹ Τα όρια, όμως δεν προσδιορίζονται ακόμη με σαφήνεια. Η αλληλοεπικάλυψη των δύο χώρων «Χρηστοηθείας» και «Παιδαγωγίας» είναι εμφανής στο έργο του Δημ. Δαρβάρεως που τυπώνεται το 1804 στη Βιέννη με τον τίτλο: *Παιδαγωγός, ήτοι Ηθικοί Κανόνες του ζην εις χρήσιν των Νεανίσκων και Κορασίων*, καθώς και στο έργο του Στ. Κομμητά με τίτλο: *Παιδαγωγικά Μαθήματα. Αναγνωστικά. Χρηστοηθεία, περιέχουσα όσα συμβάλλουσιν εκάστω ου μόνον εις γνώσιν των Καθηκόντων, αλλά και της Συμπεριφοράς, των χρησιμωτάτων εν τω κοινωνικό βίω*. Πέστη, 1827, όπου συνδέονται στενά η Παιδαγωγία με τη μελέτη της γλώσσας (Αναγνωστικά) και τη Χρηστοηθεία.¹²

Ο Βενιαμίν Λέσβιος συνέγραψε το έργο: «*Στοιχεία Ηθικής*» στις Κυδωνίες και επρόκειτο να πραγματοποιήσει την έκδοση, σύμφωνα με δική του γνωστοποίηση στο περιοδικό Λόγιος Ερμής το 1819, εποχή κατά την οποία διευθύνει την Ηγεμονική Σχολή του

⁸ (Δούκας 1834, 301-303. Νικολαΐδης, 94-101)

⁹ (Δούκας 1834, 285)

¹⁰ (Ζιώγου-Καραστεργίου 2010, 76-80)

¹¹ (Μοισιόδαξ 1779, 3)

¹² (Ζιώγου-Καραστεργίου 2010, 78)

Ιασίου. Η γνωστοποίηση αυτή αναφέρει μεταξύ άλλων: «Δεν δίδεται άλλο μάθημα τοσούτον ουσιώδες εις τον άνθρωπον, όσον η εκπλήρωσις των χρεών αυτού προς εαυτόν, προς τους ομοίους αυτού, και προς τον δημιουργόν αυτού Θεόν.....Η επιστήμη λοιπόν η τον άνθρωπον διδάσκουσα πως πρέπει να φέρηται προς τους περί αυτόν: τουτέστι προς τους ομοίους αυτού, προς τους ιδίους γεννήτορας, τέκνα, σύμβιον, και προς το θείον, ώστε να γένη ομοίωσις αυτού, λέγεται Ηθική. Αύτη λοιπόν μόνη και ουδέν άλλο εκτελεί τον άνθρωπον άνθρωπον...».¹³

Στις αρχές έως και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα σύμφωνα με τους περισσότερους παιδαγωγούς, η ηθική αγωγή συμβάλλει στη βελτίωση όλων των φρονημάτων και στην εσωτερική αρμονία των πραγμάτων. Τονίζεται ιδιαίτερα η φιλοπατρία και η φιλαλήθεια, λέγοντας ότι ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο να ενεργεί βάσει της αλήθειας και ότι η φιλοπατρία και το εθνικό φρόνημα αποτελούν μέρος της ηθικής αγωγής και της εκπαίδευσης που αφορά στην προσφορά του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο. Τονίζεται ιδιαίτερα ο σημαντικός ρόλος του εκπαιδευτικού στον κύριο σκοπό της δημόσιας ανατροφής και το χρέος το οποίο αναλαμβάνει, ώστε να μορφώσει φωτισμένους και χρηστούς πολίτες, και όχι απλά γραμματισμένους, διορθώνοντας ακόμη και συμπληρώνοντας την κατ' οίκον ανατροφή. Οι Χρηστοθήβειες προτείνουν ένα σύστημα συμπεριφοράς κατασκευασμένο ώστε να παρέχει τη δυνατότητα πρόσβασης σε ανώτερη βαθμίδα κοινωνικής κλίμακας. Το αποτέλεσμα της διδασκαλίας των εγχειριδίων αυτών ήταν ο περιορισμός των έντονων συναισθηματικών εκδηλώσεων του ατόμου με ταυτόχρονη ένταξή του στο κοινωνικό σύνολο διαμορφώνοντας την ταυτότητα του πολίτη αρχικά μέσα από την ατομικότητα και έπειτα μέσα από την κοινωνικότητα.

Ο Κωνσταντίνος Κούμας πρώτα από όλα διαχωρίζει την Ηθική σε καθαρά και εφαρμοσμένη, και στην μεν πρώτη υπάγονται οι ιδέες και θεωρίες περί Ηθικής στη δεύτερη ο συγγραφέας εισάγει την πρακτική πλευρά της Ηθικής, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από πράξεις και σχέσεις του ατόμου στον αισθητό κόσμο. Η αξιοπρέπεια του ατόμου, η οποία καθορίζει και τα καθήκοντά του, εξαρτάται από τη λογικότητα και την ελευθερία. Τα καθήκοντα προς τα άλλα άτομα ταυτίζονται ως τα καθήκοντα προς την κοινωνία: είναι η προστασία της ζωής του άλλου, η χρηματική του βοήθεια, η συμμετοχή στην εξάπλωση της παιδείας, στη διάδοση της πίστης. Ξεχωρίζει ακόμη τα καθήκοντα της φιλίας και τα κοινωνικά καθήκοντα, τα οποία διαχωρίζονται σε καθήκοντα «οικιακής» κοινωνίας και σε καθήκοντα πολιτικής κοινωνίας, στα οποία περιλαμβάνονται ο πατριωτισμός και ο κοσμοπολιτισμός.¹⁴

III. Η έννοια της ηθικής μέσα από παιδαγωγικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα: από τον Γεώργιο Παγώντα στον Α. Σπαθάκη και στην Κ. Κεχαγιά

Είναι επίσης ιδιαίτερα ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς πως προσεγγίζουν τα παιδαγωγικά κείμενα της εποχής την έννοια της ηθικής αφού σιγά σιγά περιορίζονται τα εγχειρίδια που αφορούν την ηθική και αυξάνονται οι Παιδαγωγίες ή Παιδοδηγίες που αφιερώνουν κεφάλαια στο θέμα της ηθικής. Με το Διάταγμα του 1834 οργανώνεται η Δημοτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα.¹⁵ Η όσο το δυνατόν πληρέστερη εκπαίδευση των δασκάλων οδηγεί στην ίδρυση του πρώτου Διδασκαλείου ή Διδασκαλοδιδαστηρίου¹⁶ με έδρα

¹³ (Αργυροπούλου 2003, 17)

¹⁴ (Κούμας 1843, 57-60)

¹⁵ (Δημαράς 1999², 45-50)

¹⁶ (Νόμος «Περί δημοτικών σχολείων» της 3^{ης} Μαρτίου 1834, άρθρα 6 και 65)

αρχικά το Ναύπλιο και στη συνέχεια την Αθήνα. Το μάθημα της Παιδαγωγικής καθιερώνεται και διδάσκεται από το 1837 με πρώτο καθηγητή τον Γεώργιο Παγώντα.¹⁷ Ο Γ. Παγών διδάσκει το μάθημα αυτό κατά την πρώτη φάση λειτουργίας του Διδασκαλείου (1834-1864), αρχικά από χειρόγραφη μετάφραση, όπως ο ίδιος επισημαίνει, και στα 1853-1854 εκδίδει το σύγγραμμα «*Περίληψις της Παιδαγωγικής και Διδακτικής...*».¹⁸ Η Παιδαγωγική που διδάσκει ο Γ. Παγών έχει ως στόχο την ενημέρωση των σπουδαστών για ψυχολογικά, παιδαγωγικά και γενικά διδακτικά «αξιώματα».¹⁹ Το σύγγραμμα, το οποίο αποτελεί μετάφραση του συγγράμματος του August Hermann Niemeyer, διαιρείται σε δύο μέρη. Το πρώτο περιλαμβάνει τις επικρατούσες αντιλήψεις για την τριπλή αγωγή (σωματική, ψυχική ή ηθική και λογική ή διανοητική), μια σειρά θεμάτων της ψυχολογίας και το δεύτερο μέρος περιέχει γενικές ιδέες διδακτικής και οδηγίες για τη διδασκαλία των επιμέρους μαθημάτων (γλώσσα, γραμματική, συντακτικό, ιχνογραφία, ιστορία, μουσική, θρησκευτικά, ηθική κλπ). Ο συγγραφέας συνδέει την αισθητική αγωγή με το ηθικό αίσθημα, το οποίο εκφράζεται με τη δική μας ευαρέστηση σε κάθε καλό και δίκαιο, όπως αυτό εκφράζεται στην ψυχή του νηπίου. Η αισθητική αγωγή αναφερόμενη στην ηθική προπαρασκευάζει την υψηλότερη αγωγή και εκπαίδευση. Η ηθική των παιδιών βελτιώνεται, όταν αυτά καλούνται να διακρίνουν το δίκαιο από το άδικο και τα περιστατικά που άμεσα ή έμμεσα αναφέρονται σε αυτά. Το ιδανικό ή ιδεώδες του καλού και ενάρτετου υπάρχει στην ίδια τη φύση και αυτό ο παιδαγωγός οφείλει να διεγείρει στους μαθητές αναπτύσσοντας σε αυτούς τα χρήσιμά τους προτερήματα. Απώτερος σκοπός του δασκάλου-παιδαγωγού είναι να συνεισφέρει όσο το δυνατόν περισσότερο στην τελειότερη ηθική των νέων και γι' αυτό θα πρέπει να ενεργεί πολύ προσεκτικά.²⁰ Η συνήθεια εθίζει τα παιδιά στην καθαριότητα, την τάξη, την ακρίβεια αλλά και στις ηθικές αρετές όπως τη φιλεργία, τη μετριότητα, τη διάκριση, την ευγενή ελευθεριότητα, την ευεργεσία, την ευπείθεια, την υπομονή, την καρτερία κτλ.²¹ Ο άνθρωπος πράττει το καλό για τον δικό του εαυτό και την ευδαιμονία του και όχι από ανθρωπαρέσκεια, ενώ ευφραίνεται όταν κάνει το καλό στον πλησίον και εκδηλώνει έτσι την αγάπη του στον Θεό.²²

Το ενδιαφέρον για την παιδαγωγική κατάρτιση των δασκάλων εντατικοποιείται ξανά τη δεκαετία 1870-1880, με την ανασύσταση του Διδασκαλείου Αθηνών στα 1878. Πρώτος διευθυντής του Διδασκαλείου διορίζεται ο Χρήστος Παπαδόπουλος, μετέπειτα καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και από τους πρώτους διδάσκοντες Παιδαγωγικών μαθημάτων σε αυτό. Κατά τη δεύτερη περίοδο λειτουργίας του Διδασκαλείου Αθηνών, η Παιδαγωγική διδάσκεται μέσα από τα συγγράμματα των: Χ. Παπαδόπουλου και Α. Σπαθάκη. Ο Χρήστος Παπαδόπουλος στα 1879 μεταφράζει την «Γενική Παιδαγωγική και Διδακτική» του καθηγητή της Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου της Πράγας G. A. Lindner, την οποία εκδίδει για πρώτη φορά στα 1880. Ο Χ. Παπαδόπουλος θεωρεί την Ψυχολογία, τη Λογική και την Ηθική βοηθητικές επιστήμες προς την Παιδαγωγική, την οποία κατατάσσει στις πρακτικές/εφαρμοσμένες επιστήμες. Ο συγγραφέας ορίζει την Παιδαγωγική ως επιστήμη αλλά και ως τέχνη με αντικείμενο την αγωγή. Έργο της Ηθικής αποτελεί ο

¹⁷ (Νόμος «*Περί δημοτικών σχολείων*» του 1834, άρθρο 65. Παπακωνσταντίνου-Ανδρέου 1992, 67. Αντωνίου 2002, 28-29)

¹⁸ (Niemeyer 1796)

¹⁹ (Τζήκας 1996, 240-241)

²⁰ (Παγών 1853-1854, 48-51)

²¹ (Παγών 1853-1854, 58-59)

²² (Παγών 1853-1854, 66-67)

προσδιορισμός αυτού που εγγαράσσει την απόλυτη αξία στη βούληση και πράξη του ανθρώπου. Όπως η Ηθική διδάσκει πως οφείλει να ζει κανείς, έτσι και η Παιδαγωγική διδάσκει πως οφείλει κανείς να παιδεύη. Η παρακολούθηση της παιδαγωγικής ενέργειας στη βιογραφία του ατόμου καταδεικνύει ότι η βελτίωση της εκπαίδευσης προάγει την εθνική ευημερία και τη δημόσια ηθικότητα.²³ Η επιστημονική (φυσική) Ηθική διδάσκει ότι το περιεχόμενο του ηθικού προτύπου αποτελεί σειρά ιδεών, προς τις οποίες ρυθμίζεται η εκτίμηση της βούλησης σε όλες τις περιστάσεις του ανθρώπινου βίου. Οι ιδέες αυτές είναι πέντε: η ευσυνειδησία, η τελειότητα, η αγάπη, η δικαιοσύνη και η ανταπόδοση. Η ηθικότητα αποτελεί το κύριο αντικείμενο της επιστήμης, την οποία ονομάζουμε Ηθική. Ο συγγραφέας διακρίνει την Ηθική σε: α) φυσική ή φιλοσοφική Ηθική και β) σε θρησκευτική.²⁴ Η πραγμάτωση του ηθικού προτύπου στη συνείδηση του ανθρώπου λαμβάνει τη μορφή ηθικού χαρακτήρα. Και εδώ συνδέεται η αγωγή με την πραγμάτωση του ηθικού προτύπου στη συνείδηση του ανθρώπου. Μέσα από την αγωγή ο παιδαγωγούμενος εθίζεται στην καθαρότητα των ηθών και την ευσέβεια. Αυτός που πράττει λογικά πράττει και ηθικά, διότι το περιεχόμενο της λογικότητας συνίσταται στις απαιτήσεις του ηθικού νόμου.²⁵

Στα 1836 ιδρύεται η *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, η οποία θα πρωταγωνιστήσει στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης ολόκληρο τον 19^ο αιώνα. Από το 1871 και εξής στο Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το μάθημα της Παιδαγωγικής διδάσκει ο Αριστείδης Σπαθάκης. Στα 1875 ο Α. Σπαθάκης εκδίδει «*Εγχειρίδιον Παιδαγωγικής προς χρήσιν των επιτετραμμένων την των παιδών αγωγήν*».²⁶ Στο εγχειρίδιο του Α. Σπαθάκη αίσθηση προκαλεί η έλλειψη ειδικού κεφαλαίου για την Ηθική αγωγή, ενώ έμφαση δίνεται στη νοητική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών και σε πρακτικά θέματα διατροφής και φροντίδας των διαφόρων τύπων των ανθρωπίνων κράσεων. Ο ρόλος της γυναίκας-εκπαιδευτικού συνδέεται αμεσότερα με τη σωματική, πνευματική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών και υπογραμμίζεται η ιδιαίτερη φροντίδα που πρέπει να επιδείξει η δασκάλα στη σωματική αγωγή και ανάπτυξη των μαθητριών της, ως συνέχεια του ρόλου της μητέρας. Κατά τον Α. Σπαθάκη οι καθαρές εποπτείες της γνωστικής δύναμης καλούνται ιδέες και διακρίνονται σε θεωρητικές (π.χ. ιδέα της θεότητας), συναισθηματικές (π.χ. ιδέα του καλού), και ηθικές (π.χ. ιδέα της αρετής). Μέσω του λόγου, λοιπόν, ο άνθρωπος υψώνεται υπεράνω του αισθητού κόσμου, καταλαμβάνει τις ύψιστες ιδέες του καλού, του αγαθού, της αλήθειας, εξευγενίζεται η καρδιά του και μορφώνεται το ήθος του.²⁷ Ο συγγραφέας διαχωρίζει το καλό σε τρεις κατηγορίες: το αισθητικό καλό (το οποίο πηγάζει από τη φύση ή τη τέχνη), το διανοητικό (το οποίο πηγάζει από την αλήθεια) και το ηθικό καλό (το οποίο πηγάζει από την αρετή).²⁸ Το αγαθό χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τον αποδέκτη των αγαθών πράξεων, δηλαδή το αγαθό που αναφέρεται σε εμάς τους ίδιους (στον εαυτό), στον πλησίον και στον Θεό.²⁹

Στη σημασία της ηθικής διαπαιδαγώγησης των αγοριών και κοριτσιών αναφέρεται η Κ. Κεχαγιά, η οποία υποστηρίζει ότι: «...το γενναίον και το απρόμητον κατά τους αγώνας» πρέπει να χαρακτηρίζει τους άνδρες, ενώ «...η αφοσίωσις, η αυταπάρνησις, η του πλησίον

²³ (Παπαδόπουλος 1880, 13-15)

²⁴ (Παπαδόπουλος 1880, 54-55)

²⁵ (Παπαδόπουλος 1880, 65-66)

²⁶ (Φούκας 2005, 177-182)

²⁷ (Σπαθάκης 1875, 79-80)

²⁸ (Σπαθάκης 1875, 86-90)

²⁹ (Σπαθάκης 1875, 95-96)

αγάπη» τις γυναίκες.³⁰ Σκοπός της ηθικής διαπαιδαγώγησης των κοριτσιών είναι να γίνουν ηθικές μητέρες και σύζυγοι, ενώ των αγοριών να γίνουν ηθικοί πολίτες. Η ηθική διαπαιδαγώγηση των μαθητριών προσβλέπει στη γυναίκα-μητέρα-σύζυγο-θυγατέρα. Δε στοχεύει στη διαμόρφωση ηθικών δεξιοτήτων αλλά ηθικών μητέρων, συζύγων, θυγατέρων σε αντίθεση με τα αγόρια που προετοιμάζονται για τον δημόσιο βίο. Έτσι η ηθική διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών συναρτάται μέσα με την κοινωνική διάσταση και λειτουργεί ως πλαίσιο ανάπτυξης των προς «εκμάθηση» και αποδοχή κοινωνικών ρόλων, προσδιορίζοντας την ηθική ποιότητα και τον τρόπο άσκησης αυτών. Οι δυο αυτές διαστάσεις, ηθική και κοινωνική, συνιστούν βασική στόχευση και κύριο άξονα οργάνωσης της γυναικείας εκπαίδευσης κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο.³¹

Η ηθική διάσταση της αγωγής και της εκπαίδευσης των κοριτσιών είναι η κυρίαρχη στην οργάνωση και στη λειτουργία των σχολείων θηλέων κυρίως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Τόσο στο Ελληνικό Κράτος, όσο και στον έξω ελληνισμό δίνεται έμφαση στην ηθική διαπαιδαγώγηση των μαθητών και ιδιαίτερα των μαθητριών, οι οποίες θα γίνουν στο μέλλον σύζυγοι, μητέρες και οικοδέσποινες. Η ηθική αυτή διαπαιδαγώγηση αναφέρεται και προσδιορίζει τόσο τον χαρακτήρα όσο και τη συμπεριφορά των μαθητριών, άλλες φορές τονίζονται ιδιαίτερα οι αρετές που πρέπει αποκτηθούν και άλλες φορές η στόχευση επικεντρώνεται σε θέματα συμπεριφοράς, μέσα από την οποία διαγράφεται το επιδιωκόμενο να αποκτηθεί ήθος. Το ήθος των κοριτσιών πρέπει να χαρακτηρίζεται από φρονιμάδα, ευπειθεια, σεμνότητα, χρηστοθήθεια, κοσμιότητα, διακριτικότητα, αφοσίωση στην οικογένεια, θεοσέβεια, αίσθημα ευσέβειας, ελεημοσύνη και άλλες -όπως τονίζεται- χριστιανικές αρετές.³² Ο Κ. Ξανθόπουλος σημειώνει ότι δεν θα πρέπει να δίνεται έμφαση μόνο στη μετάδοση γνώσεων στα κορίτσια, αλλά και στην ηθική τους διαπαιδαγώγηση και την καλλιέργεια της ψυχής τους, κάτι το οποίο θεωρεί ότι παραμελείται.³³ Το ηθικό πρότυπο της γαλήνιας, ήσυχης, πειθαρχικής, δεκτικής στον έλεγχο και αυτοπεριοριζόμενης γυναίκας, που προβλήθηκε από τον Διαφωτισμό ως το πρότυπο της γυναικείας αρετής αυτό και κληροδοτήθηκε στον 19ο αιώνα.³⁴ Στο πρότυπο αυτό συντελεί και η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση. Στο *Παιδαγωγικό Εγχειρίδιο προς Χρήση των Παρθεναγωγείων* της Σταματούλας Βουτυρά το 1874 τονίζεται ότι: «*Η αθανασία και η αιωνιότης είναι ο αληθής προορισμός του ανθρώπου, εφήμερος δε και διαβατικός είναι ο επίγειος βίος αυτού ὅθεν δια τον μέλλοντα οριστικόν και αιώνιον αυτού βίον ιδίως οφείλει ἕκαστος να προπαρασκευάζεται δια της παιδαγωγίας. Αλλά μόνον δια της ηθικής τελειοποιήσεως δύναται να συνδεθή η παρούσα μετά της μελλούσης ζωής, και ο άνθρωπος μετά του πλάστου αυτού. Ὅθεν η ηθική και θρησκευτική τελειοποιήσις των παιδων ἔστω ο κύριος και τελικός σκοπός των παιδαγωγούντων*».³⁵

Το ενδιαφέρον στοιχείο την περίοδο αυτή είναι η άμεση σύνδεση της ηθικής διάστασης της εκπαίδευσης με τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών. Ο κοινωνικός ρόλος συνδεόμενος με την ηθική κυρίως μετά το 1860, προσδιορίζεται ως προς τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του αλλά και ως προς το περιεχόμενο του. Έτσι από θυγάτηρ, σύζυγος οικοδέσποινα και μητηρ,

³⁰ (Κεχαγιά 1880, 39, 98)

³¹ (Δαλακούρα 2008, 268)

³² (Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον 1904, 271)

³³ (Ξανθόπουλος 1873, 232)

³⁴ (Δαλακούρα 2008, 273)

³⁵ (Βουτυρά 1874, 13)

απολήγει σε «φρόνιμη, σεμνοπρεπή, χρηστοθήθη νεανίδα, καλή, συνετή, χρηστή, ενάρετη και ευσεβή σύζυγο, οικοδέσποινα και μητέρα». Άμεσα, το περιεχόμενο του ρόλου στη διάσταση αυτή προσδιορίζεται ως το έργο της διαπαιδαγώγησης των παιδιών, της φροντίδας για την ομαλή ζωή της οικογένειας, της οικονομικής διαχείρισης του οίκου (αγορά τροφίμων, ένδυσης, συντήρηση αυτών), και, για τις προερχόμενες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, της αναγκαίας και καθορισμένης -για την κοινωνική ζωή τους- καλλιέργειας (γνώση ξένων γλωσσών, μουσικής, ζωγραφικής). Το 1880 η Αγγ. Παπαδοπούλου υποστηρίζει ότι ο ρόλος της γυναίκας στην ανατροφή των παιδιών είναι πολύ σημαντικός, ιδιαίτερα μάλιστα, όταν ο σύζυγός της δεν αντιλαμβάνεται την ευθύνη του απέναντι στα παιδιά του. Σημειώνει ότι είναι απαραίτητο να μορφώνονται τόσο τα αγόρια, όσο και τα κορίτσια, διότι το να υπάρχει μεγάλη πνευματική διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα έχει αρνητικές συνέπειες για την κοινωνία. Επιπλέον, επισημαίνει ότι και το κορίτσι θα πρέπει να εθίζεται στην εργασία, έτσι ώστε αν βρεθεί κάποτε σε δυσάρεστη θέση εξαιτίας του θανάτου του πατέρα ή του συζύγου: «...ευθύς από της πρώτης αρχής δια της εργασίας θα επιχειρήσει να κερδίσει τον επιούσιον άρτον». Για πρώτη φορά τονίζεται η ανάγκη της σύνδεσης εκπαίδευσης και εργασίας στη διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών με τη διεύρυνση του ρόλου της γυναίκας σε κοινωνικό επίπεδο στον χώρο εργασίας. Επίσης δίνεται έμφαση στο φιλανθρωπικό ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία, ο οποίος υλοποιείται με την «ελεημοσύνη» και την «αγαθοεργία».³⁶ Η φιλανθρωπία προβάλλεται ως εγγενής τάση της γυναικείας φύσης και συνιστά ουσιαστικά «πρακτική» προέκταση των «φύσει», επίσης, γυναικείων αρετών της αγάπης, της αφοσίωσης, της αυταπάρνησης. Η φιλανθρωπία λοιπόν αποτελεί κοινωνική διέξοδο ουσιαστικά μόνο των γυναικών της ανώτερης τάξης, που θα επιθυμούσαν κάποιου είδους κοινωνική δραστηριότητα. Η κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης των αγοριών και των κοριτσιών από τα μέσα του 19^{ου} ως τις αρχές του 20ού αιώνα στο Ελληνικό κράτος εναρμονίζεται με τον ρόλο που αναμένεται να επιτελέσουν τα δύο φύλα στην κοινωνία. Η εκπαίδευση των αγοριών αποβλέπει στην προετοιμασία τους για τη δημόσια ζωή, ενώ των κοριτσιών στη βελτίωση του ρόλου της γυναίκας ως συζύγου, μητέρας και οικοδέσποινας.³⁷

IV. Επιλογικά

Τον 18^ο αιώνα ο όρος Χρηστοθήθεια, αποτελεί μία έννοια οικεία με όχι αυστηρά οριοθετημένο περιεχόμενο, που δηλώνει την καλή συμπεριφορά. Η Χρηστοθήθεια χρησιμοποιήθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο του οποίου η διδασκαλία εξυπηρετούσε δύο κυρίως στόχους: τη χρηστότητα των ηθών και την κοσμιότητα μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής. Ο κώδικας αυτός συμπεριφοράς, όπως εκφράζεται μέσα από τις Χρηστοθήθειες, μαθαίνει στους νέους τις αρετές και τα ελαττώματα των άλλων, κανόνες συμπεριφοράς για να μπορέσουν να ανταποκριθούν ισότιμα στις απαιτήσεις του δημόσιου βίου που συνέχεια εξελίσσεται. Γνωρίζοντας τον κώδικα αυτό ο άνθρωπος μπορεί να επιζητήσει την επίγεια ευδαιμονία και να ανταποκριθεί με επιτυχία στις απαιτήσεις μιας ήδη πολυσύνθετης κοινωνίας σε κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Εάν δεν καταφέρει να επιτύχει την επίγεια ευδαιμονία ακολουθώντας των κώδικα συμπεριφοράς, σίγουρα ο Θεός θα τον ανταμείψει στην επουράνια ζωή του.

Μέσα στο ευρύτερο αυτό θεωρητικό πλαίσιο του 18ου αιώνα, όπου είναι σαφής η κυριαρχία της “Χρηστοθήειας”, εμφανίζονται και οι πρώτες “Παιδαγωγίες” που περιέχουν

³⁶ (Παπαδοπούλου 1880, 27-55)

³⁷ (Ζιώγου-Καραστεργίου 1986, 108)

στο πρώτο στάδιο, σε μεγάλο βαθμό, “νουθεσίες” για την ανατροφή των παιδιών και “κανόνες” για τη συμπεριφορά τους στην οικογένεια, το σχολείο και την κοινωνία, με βάση τη διδασκαλία της γλώσσας. Οι εκπρόσωποι της νεοελληνικής σκέψης προσπάθησαν μέσα από τα κείμενα της ηθικής να ξεφύγουν από τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα του ηθικώς ενεργείν με τα καλά του Θεού και την επουράνια επιβράβευση του ανθρώπου σε πιο άμεσα αποτελέσματα της ηθικής ικανοποίησης μέσα από τις καλές πράξεις.

Στα σχετικά εγχειρίδια Παιδαγωγικής, η Ψυχολογία, η Λογική και η Ηθική θεωρούνται βοηθητικές επιστήμες για την Παιδαγωγική. Η ηθική διάπλαση εμπεριέχεται σε όλα τα εγχειρίδια Παιδαγωγικής. Στον 19^ο αιώνα πλέον καθαρά μέσα από τα εγχειρίδια Παιδαγωγικής, η έννοια της Ηθικής αποκτά άλλο εννοιολογικό περιεχόμενο σε σχέση με αυτό που είχε τον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Φαίνεται καθαρά μέσα από τις Παιδαγωγίες ότι οι αξίες της ηθικής προσδιορίζονται από τον εαυτό και την ευδαιμονία του εγώ σε επίγεια κατάσταση, αποδέκτης δηλαδή των ηθικών μας πράξεων αποτελεί ο εαυτός σε πρώτο επίπεδο και σε δεύτερο επίπεδο ο πλησίον. Σε τρίτο επίπεδο αποδέκτης των ηθικών πράξεων αποτελεί ο Θεός και η επουράνια ευδαιμονία, αντικείμενο όμως με το οποίο ασχολείται καθαρά η θρησκευτική αγωγή. Σαφώς και η έννοια της ηθικής δεν αφορά ή δεν περιγράφεται μόνο στην αγωγή των παιδιών αλλά και στα χαρακτηριστικά των παιδαγωγών. Τονίζεται ιδιαίτερα ο σημαντικός ρόλος του εκπαιδευτικού στον κύριο σκοπό της δημόσιας ανατροφής και το χρέος το οποίο αναλαμβάνει, ώστε να μορφώσει φωτισμένους και χρηστούς πολίτες, και όχι απλά γραμματισμένους, διορθώνοντας ακόμη και συμπληρώνοντας την κατ’ οίκον ανατροφή, αποτελώντας πρότυπο για τα παιδιά.

Από τη μελέτη των πηγών προέκυψε ότι τόσο στην εκπαίδευση των αγοριών, όσο και των κοριτσιών δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη δημιουργία ηθικών και ενάρετων ατόμων από τα μέσα του 19^{ου} ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Αρετές που θεωρούνται ότι πρέπει να χαρακτηρίζουν και τα δύο φύλα είναι η ευταξία, η ειλικρίνεια, η υπακοή και η ευσέβεια. Ωστόσο, υπάρχουν και αρετές, οι οποίες θεωρούνται ότι ταιριάζουν περισσότερο στους άνδρες και άλλες, οι οποίες απαιτούνται κυρίως από τις γυναίκες. Οι άνδρες πρέπει να ανατραφούν, ώστε να είναι φιλόπονοι, γενναίοι και θαρραλέοι, ενώ οι γυναίκες θα πρέπει να χαρακτηρίζονται κυρίως από υπομονή, μετριοφροσύνη, υπακοή και ευσέβεια. Οι διαφορετικές επιδιώξεις ως προς την ηθική διαπαιδαγώγηση των αγοριών και των κοριτσιών την εποχή εκείνη εναρμονίζονται με την επικρατούσα αντίληψη για τα διαφορετικά χαρακτηριστικά και τον απόλυτα διαχωρισμένο κοινωνικό ρόλο των δύο φύλων. Τα μέσα για την πραγμάτωση της ηθικής διάστασης της εκπαίδευσης είναι καταρχήν οι γονείς και οι παιδαγωγοί, οι οποίοι με την ηθική και ενάρετη ζωή τους μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην ηθική διαπαιδαγώγηση των μαθητών και των μαθητριών. Η ηθική διαπαιδαγώγηση των μαθητών και μαθητριών ήταν στενά συνδεδεμένη με την κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης. Στις πηγές είναι διάχυτη η αντίληψη ότι τα αγόρια πρέπει να προετοιμαστούν δια μέσου της εκπαίδευσης για τον δημόσιο βίο, ενώ τα κορίτσια για την οικογενειακή ζωή και τη ζωή μέσα στο σπίτι. Σκοπός της εκπαίδευσης των κοριτσιών ήταν να γίνουν καλές σύζυγοι, μητέρες και οικοδέσποινες, ενώ η μόνη κοινωνική δραστηριότητα που θεωρείται ότι ταιριάζει στη γυναίκα είναι η φιλανθρωπία.

Η ανάλυση του θέματος αλλά και ο μεγάλος όγκος των πηγών μας έδωσε τη δυνατότητα να διαπραγματευτούμε μόνον εξελικτικά την έννοια της ηθικής στα σχολεία τον 19^ο και αρχές 20ού αιώνα μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια. Σήμερα ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει προς διερεύνηση μέσα από την ιστορική θεώρηση της έννοιας της ηθικής αποτελεί

η σύνδεση της εκπαίδευσης με εκπαιδευτικά ιδανικά ή ηθικούς στόχους. Πρωτίστως οι γνώσεις πρέπει να συνυφαίνονται με την κατάκτηση ορισμένων αξιών και αναμφίβολα με την ανάπτυξη μιας ηθικής στάσης ως θεμελιώδους συμπεριφοράς του ατόμου. Αφού πρώτα κάνουμε την ανατομία της ηθικής θα πρέπει να προχωρήσουμε σε αλλαγή συνείδησης και προβολή προτύπων στα παιδιά και τους νέους.

Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδης, Σπ.: *Βίος Νεοφύτου Δούκα*. Εν Αθήναις 1858.
- Αντωνίου, Χρήστος: *Η εκπαίδευση των Ελλήνων Δασκάλων (1828-2000)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2002.
- Αργυροπούλου, Ρωξάνη: *Νεοελληνικός Ηθικός και Πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας 2003.
- Barrow, Robin: "Moral education's modest agenda". *Ethics and Education* 1 (2006): 3-13.
- Βουτυρά, Σταματούλα: *Παιδαγωγικόν Εγχειρίδιον προς χρήσιν των εν τοις Παρθεναγωγείοις Εκπαιδευομένων Κορασιών υπό Σταματούλας Βουτυρά τη εγκρίσει της Μεγ. Του Χριστού Εκκλησίας και του Υπουργού της Παιδείας*. Εν Κωνσταντινουπόλει: τύποις «Φάρος του Βοσπόρου» 1874.
- Δαλακούρα, Κατερίνα: *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας-Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριαρχίας και του εθνικισμού (19^{ος} ιώνας-1922)*, Τεκμήρια-Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 27, Διευθυντής Σειράς: Καθηγητής Σήφης Μπουζάκης. Αθήνα: Gutenberg 2008.
- Δημαράς, Αλέξης: *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας), τ. Α' (1821-1894)*. Αθήνα: Εστία, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη 1999².
- Δούκας, Νεόφυτος: *Τετρακτύς, ήτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική και Ηθική*. Εν Αιγίνη 1834.
- Furrow, Dwight: *Ethics – Key concepts in Philosophy, continuum*, London 2005.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα: «Θεωρητικό πλαίσιο και κατευθύνσεις ελληνικών εκδόσεων που σχετίζονται με την Χρηστοθήθεια, Παιδαγωγία και Παιδαγωγική (τέλος 18^{ου}, αρχές 19^{ου} αι.)». Στο: Νίκος Π. Τερζής, *Μελέτη της Εκπαίδευσης του Νεοελληνισμού πριν από το Κράτος-έξω από το Κράτος-στο Κράτος*. Θεσσαλονίκη: εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη 2010: 76-80.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα: *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς 1986.
- Goodman, F., Joan: "Students' choices and moral growth". *Ethics and Education* 1 (2006): 103 – 115.
- Καζεπίδης, Τάσος: *Η Φιλοσοφία της Παιδείας*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1998.
- Καραφύλλης, Γρηγόρης: *Γνωσιολογικά και ηθικά ζητήματα στη Φιλοσοφία της Παιδείας*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1999.
- Κεχαγιά, Καλλιόπη: *Παιδαγωγικαί μελέται: ήτοι λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαπείω*. Εν Κωνσταντινουπόλει: τύποις Βουτυρά 1880.
- Κούκκου, Ελ.: «Νεόφυτος Δούκας, ένας φίλος της παιδείας και της νεότητας». *Ακτίνες* 150 (1954): 271-278.
- Κούμας, Κωνσταντίνος: *Ηθική υπό Κ. Μ. Κούμα, εξαχθείσα του Συντάγματος της Φιλοσοφίας και εκδοθείσα εις χρήσιν των σχολείων της Ελλάδος υπό της θυγατρός του Συγγραφέως Ελένης Κατακοζηνής*. Εν Αθήναις: εκ της τυπογραφίας Κ. Αντωνιάδου 1843.
- Μοισιόδαξ, Ιώσηπος: *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*. Βενετία 1779.
- Niemeyer, August: *Αζιώματα της αγωγής και της διδασκαλίας*. 1796.
- Νικολαΐδης, Απόστολος: «Μορφές της Ηθικής στο έργο του Νεοφύτου Δούκα (1760-1845)». *Παρνασσός* 35 (1993): 94-101.
- Νόμος «Περί δημοτικών σχολείων» της 3^{ης} Μαρτίου 1834, άρθρα 6 και 65.

- Ξανθόπουλος Σ. Κ.: *Πρώτη και Μέση Εκπαίδευσις και Περί ανατροφής και εκπαιδύσεως των Κορασίων*. Εν Αθήναις: Αδελφοί Περρή 1873.
- Παγών, Θ. Γ.: *Περίληψις της παιδαγωγικής και διδακτικής συνεραπισθείσα εκ του συγγράμματος του Νειμειέρου και συνταχθείσα εις μέρη δύο προς χρήσιν των εξ επαγγέλματος Παιδαγωγών, των Γονέων, των Δημοδιδασκάλων και Ελληνοδιδασκάλων*. Εν Αθήναις: 1853-1854.
- Παπαδόπουλος, Χρήστος: *Γενική Παιδαγωγική και Διδακτική συγγραφείσα μεν γερμανιστί προς χρήσιν των Διδασκαλείων εκατέρου των φύλων υπό Γ. Α. Λινδέρου καθηγητού της Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής εν τω Πανεπιστημίω Πράγης. Εγκρίσει της Αυστριακής Κυβερνήσεως εξελληνισθείσα δε υπό Χρήστου Δ. Παπαδόπουλου τακτικού καθηγητού της Φιλοσοφίας εν τω εθνικώ Πανεπιστημίω και Διευθυντού του γενικού Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου εγκρίσει του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως*. Εν Αθήναις: 1880.
- Παπαδοπούλου, Α.: *Συζύγου καθήκοντα: προς χρήσιν των Παρθεναγωγείων*. Πειραιεί: Σφαίρα 1880.
- Παπακωνσταντίνου, Π. - Ανδρέου, Α.: *Τα Διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης 1875-1914*. Αθήνα: Οδυσσέας 1992.
- Πολυχρονόπουλος, Πάνος: *Φιλοσοφία της Παιδείας – Το υπόβαθρο της Εκπαιδευτικής Πολιτικής*. Αθήνα: Παιδαγωγία 1992.
- Pring, Richard: "Education as a moral practice". In: *The RoutledgeFalmer Reader in Philosophy of Education*. London: edited by Wilfred Carr 2005: 195- 203.
- Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις 31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904*, εκ του Γραφείου της Διευθνούσης Επιτροπής, εν Αθήναις 1904.
- Σκουβαράς, Βασίλης: «Ο Νεόφυτος Δούκας και οι ιδέες του». *Ηπειρωτική Εταιρεία* 94(1984): 257-270.
- Σπαθάκης, Α.: *Εγχειρίδιον Παιδαγωγικής προς χρήσιν των επιτετραμμένων την των παιδων αγωγήν*. Εν Αθήναις: 1875.
- Στάμος, Γ., Δ.: «Σπαθάκης Αριστείδης». *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια* 5 (1968): 20.
- Τζήκας, Χρήστος: *Το Βασιλικό Διδασκαλείο (1834-1864)*. Θεσσαλονίκη 1996.
- Van Manen, Max: "Moral language and pedagogical experience". In: *The RoutledgeFalmer Reader in Philosophy of Education*. London: edited by Wilfred Carr 2005: 219 - 227.
- Φούκας, Β.: *Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1837-1910): αναζητήσεις, θέσεις, προοπτικές*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη 2005.